

УДК [342.95:343.37]

Л. М. ПОПОВА,*кандидат економічних наук,**доцент кафедри фінансів та кредиту**Харківського національного університету будівництва та архітектури*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ТІНІЗАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Розглянуто основні проблеми економічної безпеки України та чинники посилення тіньових процесів в Україні. Досліджено основні методики розрахунку рівня тіньової економіки та проаналізовано фактори, що впливають на обсяги тіньових операцій в окремих галузях господарства. Окреслено основні напрями усунення системних факторів тінізації національної економіки.

Ключові слова: економічна безпека, тіньова економіка, рівень тінізації, методики розрахунку, національна економіка.

Popova, L.M. (2015), "The Study of Shadowing Processes in the Economy of Ukraine" ["Doslidzhennia protsesiv tinizatsii v ekonomitsi Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 76–80.

Постановка проблеми. Сьогоднішній світ характеризується процесами глобалізації та формуванням нової геополітичної структури, що зумовлює зростання загроз політичного, військового, інформаційного й, безумовно, економічного характеру для таких молодих незалежних країн, як Україна. Саме тому стаття 17 Конституції України зазначає, що забезпечення економічної безпеки є однією з найважливіших функцій держави [1].

На жаль, сьогодні загрози Україні у сфері економіки набули перманентного характеру і постійно провокують критичний стан у багатьох її сферах. Виходячи з тенденцій реформування вітчизняної економіки, виділяють внутрішні і зовнішні загрози безпеці нашої держави. Відповідно до Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» [2], сьогодні основними викликами економічній безпеці нашої країни є:

- залежність внутрішнього ринку від зовнішньоекономічної кон'юнктури, недостатня ефективність щодо його захисту від несумлінної конкуренції з боку українських монополістів та імпортерів, а також щодо боротьби з контрабандою;

- недостатня ефективність використання матеріальних ресурсів, переважання у структурі промисловості галузей з невеликою часткою доданої вартості, низький технологічний рівень вітчизняної економіки;

- наявні валютні ризики, неефективне використання коштів Державного і місцевих бюджетів;

- недосконалість законодавства для прискорення розвитку національної економіки на інноваційних засадах, відсутність достатніх стимулів для легалізації доходів населення;

- надмірний вплив іноземного капіталу на розвиток окремих стратегічно важливих галузей національної економіки, небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу в таких галузях.

При цьому всі ці загрози існують на тлі високого рівня і системного характеру корупції в інститутах державної влади. Крім того, в останні роки серйозну загрозу економічній безпеці держави та ефективному розвитку легальної економіки становлять масштабні процеси тінізації господарської діяльності.

Стан дослідження. Питанням дослідження тіньової економічної діяльності в Україні присвячено багато робіт вітчизняних учених, а саме О. М. Бандурки, О. І. Баранівського, В. М. Гейця, В. С. Єрмошенка, М. І. Камлика, М. В. Куркіна та інших, проте низка питань щодо впливу окремих чинників на масштаби тіньової економіки в Україні потребує подальшого дослідження.

Метою цієї статті є аналіз впливу окремих факторів на тіньову економіку в Україні та визначення напрямів зменшення її масштабів.

Виклад основного матеріалу. Професор М. В. Куркін визначає тіньову економіку як економічні процеси, котрі приховуються її учасниками, не контролюються державою і суспільством, не фіксуються в повному обсязі державною статистикою, створюють реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку держави, негативно впливають на суспільне життя, економіку, політику, соціальну та правову сфери, громадську свідомість і міжнародні відносини [3, с. 7].

На сьогоднішній день основними чинниками посилення тіньових процесів в Україні є:

- 1) макроекономічна нестабільність та соціально-політична напруга у суспільстві, що

пов'язано з погіршенням очікувань суб'єктів господарювання;

2) панічні настрої серед населення, що призвело до ажіотажного попиту на валютному ринку, прискорення інфляційних та девальваційних процесів, вплив депозитних ресурсів з банківського сектора;

3) виникнення непідконтрольних владі територій, що збільшило кількість економічних правопорушень у цих регіонах;

4) штучні обмеження на українські товари з боку Російської Федерації, що посилені відсутністю контролю на значному відрізку українсько-російського кордону. Це дозволило організувати нелегальне переміщення товарів через державний кордон;

5) різке зростання збитковості підприємств, що пов'язане з переміщенням суб'єктів господарювання у тіньовий сектор для забезпечення можливості подальшого виживання бізнесу.

Таким чином, військовий конфлікт на Донбасі та анексія Криму, дестабілізація фінансових відносин в Україні, пов'язана зі зростанням збитковості виробництва та різким падінням курсу національної валюти, посилення панічних настроїв суб'єктів господарювання та підвищення адміністративного тиску на бізнес призвели до рекордного (за останні п'ять років) рівня тіньової економіки в нашій державі: у 2014 р. – 42 % від обсягу офіційного валового внутрішнього продукту (ВВП), що на 7 % більше, ніж у 2013 р. [4]. Такий розрахунок інтегрального рівня тіньової економіки було зроблено Міністерством економічного розвитку і торгівлі України відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, затверджених наказом Мінекономіки від 18.02.2009 № 123. При цьому індекс випуску промислової продукції 2014 р. порівняно з попереднім роком впав на 10,7 %, рівень обсягів реального ВВП – на 6,8 %, а індекс реальної заробітної плати порівняно з відповідним періодом 2013 р. становив 94,3 % [5].

Загалом близько 55 % вітчизняних підприємств працює в тіні. Такі масштаби тіньової економіки можна порівняти з аналогічними показниками країн Латинської та Центральної Америки, а також Африки, де обсяги тіньової діяльності перевищують 40 % ВВП. Для порівняння: у країнах з найбільш розвинутою економікою розміри тіньового сектора перебувають у діапазоні від 14 до 16 %, а в країнах, що розвиваються, – від 32 до 35,5 % ВВП [4].

У різних країнах тіньовий сектор економіки має свої специфічні риси. Так, у розвинутих

країнах до цього сектора переважно відносяться дрібний бізнес та кримінальні форми діяльності. Для країн, які розвиваються, типовою формою тіньової діяльності є фальсифікація товарів, а в країнах, де існує надмірний податковий тиск, перше місце у тіньовому секторі належить приховуванню фактичних обсягів господарських операцій та прибутків. В Україні найбільшу активність тіньових структур зареєстровано в регіонах з добре розвинутою економікою – у місті Києві, Дніпропетровській та Харківській областях. Для розрахунку рівня тіньової економіки окремих сфер національної економіки використовуються свої специфічні методи, такі, як монетарний, «електричний», метод збитковості підприємств, метод «витрати населення – роздрібний товарооборот». До того ж методологічна база розрахунку рівня тіньової економіки постійно вдосконалюється.

Наприклад, метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» удосконалено шляхом:

- визначення обсягів тіньового сектора у торгівлі послугами, що додається до оцінки «тіні», розрахованого за цим методом;

- урахування в розрахунок обсягу продажу сільськогосподарської продукції на неорганізованих ринках поряд з обчисленням обсягу роздрібного товарообороту неформального сегмента, який додається Держкомітетом зі статистики при оцінці обсягу роздрібного товарообороту.

За підсумками 2014 р. всі методи розрахунку рівня тіньової економіки зафіксували його збільшення порівняно з 2013 р.:

- 1) монетарний метод – на 8 % (до 32 % від обсягу офіційного ВВП);

- 2) метод збитковості підприємств – на 5 % (до 34 %);

- 3) «електричний» метод – на 9 % (до 39 %);

- 4) метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» – на 7 % (до 57 %).

Однак, на нашу думку, лише інтегральний показник рівня тінізації може служити комплексним індикатором, що характеризує таке явище, як тіньова економіка.

«Електричний» метод серед інших найбільше залежить від розвитку промислового сектора в регіоні (відповідно до високої частки споживання електроенергії промисловістю). Відповідно до методики цього методу розрахунок рівня тіньової економіки полягає у порівнянні приросту внутрішнього споживання електроенергії з приростом ВВП. І якщо має місце перевищення споживання електроенергії над приростом ВВП, прогнозується, що ця додаткова

електроенергія використовується у тіньовому секторі. Так, установлено за «електричним» методом невідповідність темпів падіння ВВП (на 6,8 % за 2014 р.) темпам скорочення споживання електроенергії національною економікою (на 5,6 % за 2014 р.), що вказує на зростання рівня тіньової діяльності за визначений період до 39 % офіційного ВВП. А враховуючи те, що промисловість є основою індустріальної моделі економіки, до якої належить і економіка України, така тенденція є тривожним сигналом щодо можливого подальшого зростання рівня тіньової економіки через можливу тінізацію діяльності інших суміжних секторів (транспорт, торгівля та ін.).

Визнання неплатоспроможними низки українських банків (таких, як Дельта-банк, банк «Надра», Імексбанк та інших) у 2014 р. посіало паніку серед громадян і зумовило вплив депозитів з банківської системи. А високі темпи інфляції та девальвації національної грошової одиниці зумовили значний попит на іноземну валюту. Однак він не міг бути задоволений внаслідок запровадження Національним банком України (НБУ) адміністративних обмежувальних заходів на продаж іноземної валюти, що обумовило суттєве зростання тіньових валютних операцій. Крім того, суттєве погіршення фінансового стану імпортерів (у тому числі через значну девальвацію гривні) створило високі ризики зростання обсягів тіньових операцій, пов'язаних з імпортом товарів, що, у свою чергу, підвищило попит на іноземну валюту на тіньовому ринку. А темпи зростання загального обсягу готівкових коштів в економіці (на 19 % порівняно з 2013 р.), які перевищили темпи зростання загального обсягу скорегованих грошових витрат населення, є тим чинником, що говорить про збільшення рівня тіньової економіки, розрахованого за монетарним методом. Хоча, слід зауважити, що боротьба НБУ з конвертаційними центрами мала певний ефект у 2014 р. в частині детінізації економіки України, оскільки саме конвертаційні центри є кровоносною системою тіньового бізнесу.

Традиційно найбільшим рівнем тіньової економіки є рівень, розрахований з використанням методу «витрати населення – роздрібний товарооборот». Так, у 2014 р. зростання рівня тіньових операцій (на 7 %) забезпечило найвищий показник рівня тіньової економіки – 57 % від офіційного ВВП. Це обумовлено тим, що у 2014 р. спостерігалось перевищення темпів зростання скорегованих грошових витрат

населення на придбання споживчих товарів (на 7,8 % більше порівняно з обсягом 2013 р.) над темпами зростання обсягів продажу населенню споживчих товарів у легальному секторі (на 3 % відповідно), що свідчить про збільшення обсягів витрат населення на товари, що реалізуються у тіньовому секторі.

Високі показники рівня тіньової економіки, розраховані за цим методом, значною мірою пояснюються його специфікою. Зокрема, результати роботи роздрібною торгівлі (обсяги якої використовуються у розрахунках) формуються, значним чином, за наслідками діяльності малих підприємств, яких в Україні нараховується більше 1,3 млн одиниць.

Хронічні макроекономічні дисбаланси у поєднанні з негативними очікуваннями суб'єктів господарювання та рядом інших негативних чинників зумовили масове використання в Україні підприємствами одного з найпоширеніших незаконних прийомів у мінімізації оподаткування – приховання частини доходів. Тому за результатами 2014 р. порівняно з 2013 р. загальні обсяги збитків в економіці в цілому зросли у 4,5 раза при збільшенні обсягу прибутків лише на 1,6 %. Загальний підсумковий результат був негативним і становив у 2014 р. 408,2 млрд грн збитків проти 32,3 млрд грн прибутку у 2013 р., при цьому частка збиткових підприємств зросла з 34,6 % до 40,1 % [4]. Треба зауважити, що незначне зростання прибутків відбулося за рахунок значної девальвації гривні, і деякі підприємства, незважаючи на важкі економічні умови, примножили свій прибуток. Але все одно рівень тіньової економіки, розрахований за методом збитковості підприємств, за підсумками 2014 р. зріс на 5 % до 34 % від офіційного ВВП. Задля об'єктивності слід відмітити, що збільшення обсягів збитковості вітчизняних підприємств у 2014 р. було обумовлено не лише тінізацією економіки, але і впливом деяких об'єктивних факторів, зокрема таких, як:

- руйнація значної частини виробничої та транспортної інфраструктури внаслідок бойових дій на сході країни;
- втрата вітчизняними підприємствами економічних позицій на зовнішніх та внутрішньому ринках через розрив виробничих зв'язків;
- простої виробництва внаслідок порушення традиційних логістичних схем;
- значне подорожчання собівартості виробництва через девальвацію національної грошової одиниці;

- зменшення попиту як з боку населення, так і з боку суб'єктів господарювання;
- зовнішньоторговельні обмеження з боку країн – членів Митного союзу.

Використання тіньових схем у більшості країн пов'язано зі значним податковим навантаженням на підприємства легального сектора економіки. Завдяки несплаті податків діяльність підприємств, які застосовують такі схеми, може характеризуватися вищими економічними показниками порівняно з підприємствами легального сектора.

Результати досліджень міжнародних експертів свідчать, що в країнах, які розвиваються, високий рівень тіньової економіки є притаманним перш за все для будівництва та сфери торгівлі. Адже саме в цих сферах діяльності працюють, як правило, невеликі компанії, що орієнтуються на задоволення індивідуальних потреб кінцевого споживача. При цьому вони прагнуть отримати якомога більший прибуток, навіть порушуючи норми чинного законодавства.

В Україні у 2014 р. найбільша питома вага тіньової діяльності була зафіксована у таких сферах, як добувна промисловість – 52 %, операції з нерухомим майном – 49 %, переробна промисловість – 46 %, транспорт – 42 % і торгівля – 41 %. Причому всі інші види діяльності в Україні, за винятком фінансової та страхової діяльності, а також сільського господарства, продемонстрували зростання рівня тіньових операцій за підсумками 2014 р. Так, частка тіньового сектора у торгівлі та переробній промисловості зросла на 12 %, у сфері операцій з нерухомим майном – на 10 %, у добувній промисловості – на 6 %, на транспорті – на 4 %, у будівництві – на 2 %. І лише у сільському господарстві рівень «тіні» зменшився на 3 %, у сфері фінансової та страхової діяльності – на 2 % [4].

Треба зауважити, що всі методологічні підходи до розрахунку тіньової економіки базуються на цілому ряді припущень та узагальнень. Тому коливання рівня тіньової економіки на 1–2 % можна розглядати лише як певні орієнтири у зміні тенденцій розвитку тіньової економіки у короткостроковій перспективі. Але ігнорування значного зростання рівня тінізації в окремих галузях господарства може призвести до неадекватної оцінки важливих процесів і тенденцій в економіці країни, а також до тактичних і стратегічних прорахунків під час прийняття рішень у цій сфері на державному рівні.

Так, за підсумком 2014 р. значне зростання рівня тіньової економіки (на 12 %) у перероб-

ній промисловості було обумовлено негативною динамікою виробництва та погіршенням фінансового стану підприємств галузі. До речі, найбільших збитків підприємства переробної промисловості зазнали від погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури, що, у свою чергу, є визначальним для розвитку промислового комплексу в цілому. Загалом у 2014 р. обсяги виробництва у переробній промисловості скоротилися на 10,1 % порівняно з 2013 р. Це було пов'язано зі складною ситуацією в східних районах країни; посиленням протекціоністських заходів з боку Росії (зокрема щодо продукції машинобудування та харчової промисловості); зниженням ділової активності підприємств за всіма напрямками; зростанням витрат через підвищення цін на сировину та матеріали.

Також на 12 % за результатами 2014 р. збільшилася частка тіньового сектора у сфері торгівлі. Збитки галузі за рік зросли у 4,6 раза при збільшенні частки збиткових підприємств у загальній структурі підприємств галузі на 13,4 %. Внаслідок скорочення виробництва у ключових видах промисловості спостерігалась негативна динаміка оптового товарообороту (у 2014 р. його падіння становило 15 % порівняно з 2013 р.). Погіршення ситуації також спостерігалось і в роздрібній торгівлі (скорочення на 8,6 %) на фоні зменшення попиту населення в умовах падіння реальної заробітної плати і погіршення очікувань домогосподарств на тлі зростання індексу споживчих цін на 21,9 % [5].

Усунути всі ці чинники, що сприяють зростанню рівня тіньової економіки, шляхом лише запровадження адміністративних заходів та посилення контрольних функцій держави просто неможливо. Тому політика детінізації в нашій країні повинна базуватися на засадах заохочення до ведення легального бізнесу, які передбачають, по-перше, усунення першопричин, що зумовлюють відходження суб'єктів господарювання в «тінь», а по-друге, попередження застосування недобросовісних дій, які носять злочинний або антигромадський характер. Також слід зауважити, основою ефективної політики детінізації є безумовна довіра суспільства до дій влади.

Саме тому однією з першочергових реформ, визначених Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020» [6], є дерегуляція та розвиток підприємництва, основною метою якої є створення сприятливого середовища для ведення бізнесу, розвиток малого та середнього підприємства, спрощення міжнародної торгівлі та

підвищення ефективності ринку праці. Для цього необхідно скоротити кількість документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності та видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, скасувати регуляторні акти, які ускладнюють ведення підприємницької діяльності, скоротити кількість органів державного нагляду (контролю).

А метою податкової реформи, передбаченою цією Стратегією, є побудова податкової системи, яка є простою, економічно справедливою, з мінімальними затратами часу на розрахунок і сплату податків, що створює необхідні умови для сталого розвитку нашої країни. Ці реформи дозволять в перспективі усунути всі системні фактори тінізації національної економіки.

Список використаних джерел

1. Конституція України. – Київ : Юрінком, 1996. – 79 с.
2. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» : затв. указом Президента України від 12 лют. 2007 р. № 105 ; в ред. указу Президента України від 8 черв. 2012 р. № 389/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389/2012>.
3. Куркін М. В. Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів : навч. посіб. / М. В. Куркін. – Харків : Схід.-регіон. центр гуманітар.-освіт. ініціатив, 2003. – 412 с.
4. Тенденції тіньової економіки в Україні у 2014 році [Електронний ресурс] / М-во екон. розвитку та торгівлі України, Департамент екон. стратегії та макроекон. Прогнозування. – [Київ, 2015]. – 30 с. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=6d4dea98-c4b3-4642-a383-edbadbf60e73>.
5. Економіка України за 2014 рік // Урядовий кур'єр. – 2015. – 6 лют.
6. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» : схвал. указом Президента України від 12 січ. 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/52015-18245>.

Надійшла до редколегії 18.05.2015

ПОПОВА Л. Н. ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ ТЕНИЗАЦИИ В ЭКОНОМИКЕ УКРАИНЫ

Рассмотрены основные проблемы экономической безопасности Украины и факторы усиления теневых процессов в Украине. Исследованы основные методики расчёта уровня теневой экономики и проанализированы факторы, влияющие на объёмы теневых операций в отдельных отраслях хозяйства. Определены основные направления устранения системных факторов тенизации национальной экономики.

Ключевые слова: экономическая безопасность, теневая экономика, уровень тенизации, методики расчёта, национальная экономика.

POPOVA L. M. THE STUDY OF SHADOWING PROCESSES IN THE ECONOMY OF UKRAINE

The author considers the main threats to the economic security of Ukraine, such as the dependence of the domestic market from foreign economic conditions; ineffective use of the budget; lack of sufficient incentives for legalization of incomes; scale processes of «shadowing» economic activities, etc.

A number of specific factors of strengthening of shadow processes in Ukraine, which also led to a record (for last five years) deterioration of the whole range of economic indicators is outlined.

The basic methods of calculating the level of the shadow economy are studied. Thus, it is concluded that only integral index of «shadowing» level can serve as a comprehensive indicator, which would characterize the phenomenon of «shadow economy». The factors that affect the volumes of shadow operations in certain sectors of the economy are also analyzed.

The basic directions of eliminating systemic factors of shadowing the national economy are outlined; it is concluded that it is impossible to eliminate them by introducing just administrative measures and strengthening control functions of the state. So legalization policy in Ukraine should be based on the principles of promotion and legitimate business. It is emphasized that the basis of effective policy is unconditional public trust to the authorities.

Keywords: economic security, shadow economy, shadowing level, methods of calculating, national economy.